
1956: forradalom? szabadságharc?

RAINER M. JÁNOS

Remélhetően a megújult történelemoktatásban nem jelent olyan nehézséget egy-egy történelmi esemény definitív meghatározása, ahogyan pár évvel ezelőtt. Korábban ezek a tantárgy szűk és merev kereteit jelentették, gondolom, ma csupán a megértetést, az összefüggések érzékeltetését szolgálják. Ez azonban nem jelenti azt, hogy lemondhatunk, netán le kell mondanunk az ilyenfajta definíciókról. Amikor (sajnos nem túl gyakran) történelemtanárr kollégákkal találkozom, szűkebb szakterületem, az 1945 utáni magyar történelem kapcsán mindenesetre sűrűn kapok erre vonatkozó kérdéseket. E kérdések legtöbbször természetesen 1956-ra vonatkozik.

Anélkül, hogy 1956 meghatározásának, elnevezésének fogalomtörténetét itt részletesen ismertetném, célszerű visszapillantani a múltba. 1956 a XX. századi magyar történelem kiemelkedő eseménye, s ez az esemény részesei számára is nyilvánvaló volt, szinte az első pillanattól kezdve. Egyes történelmi események meghatározása gyakorta tett szert politikai jelentőségre a magyar históriában, 1956-é azonban részint közvetlen, gyakorlati politikai irányvonalat jelölt akkor, októberben és novemberben, majd az újabb meghatározás egy több évtizedes politikai kurzus alapjává vált, meghatározta legitimitációját és önképét. A Kádár-rendszer meghatározása rendkívül szilárd, lényegében három évtizeden keresztül változatlan maradt, de nem esett egybe sem a társadalom köznapi 56-képével, sem a véleményformáló értelmiség képzeteivel. 1989-ben ez utóbbi kettő a rendszerváltás folyamatában szétzúzta a korábit, de rövid idő elteltével nyilvánvalóvá vált, hogy egyik sem volt teljesen egységes (plurális volt maga is). Jönléhet a kiépülő magyar demokrácia nem építette 56-ra a maga legitimitását, különböző politikai irányzatai egyrészt különféleképpen értelmezték azt, másrészt a politikai különbségek megjelentek a történelem értékelésében is. Így ma a köznapi, a politikai és a történelmi értékelések és meghatározások egymás mellett élnek. A definíciós sokszínűség a legtöbb zavart az oktatásban okozza, amelynek érzékeltetnie kellene a tudomány álláspontját (mely utóbbi ezzel a definíciós problémával mintha keveset törődne), ugyanakkor utalnia kell az eltérő véleményekre és azok hátterére is.

Miként említettem, a meghatározás kérdése a kezdet pillanatában felmerült, méghozzá politikai következményekkel. A ma használatos definíciók legtöbbször visszavezet 1956-ba. A sztálinista rendszer megdöntésére induló budapesti műegyetemisták október 22-én, éjszaka, a 16 pont végső változatát megszővegezve, az eseményt „az új magyar történelem hajnalának” nevezték. Másnap este a tüntetés lezajlása és a fegyveres felkelés kitörése után a hatalmon lévő Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége számára elsődleges volt a meghatározás kérdése: ez szabta meg a teendő intézkedéseket. Az első, definícióként értékelhető megfogalmazás a Rádióban hangzott el 1956. október 24-én hajnali fél ötkor: „fasiszta, reakciós elemek fegyveres támadásáról”. Egy órával később az első szó „ellenforradalmi”-ra módosult, s ez a meghatározás fenn is maradt október 28-ig. Persze nem kevés fogalmi bizonytalansággal, erőlködő differenciáltsággal (különbség a békés tüntetők és „mögéjük bújó”, „maroknyi” ellenforradalmár között), ezek azonban az embereket általában nemigen érdekelték.

Az MDP vezetésében a kiút keresése éles irányzatharcban folyt: a katonai erőszak hívei az „ellenforradalmi” definícióhoz ragaszkodtak (utóbb jellemző marxista–leninista szofisztikával csak fő, döntő jellemzőként állították ezt), míg a szembenálló pártellenzék (*Nagy Imre* és elvbarátai) kezdetben semleges, majd „pozitív” meghatározásra törekedtek. Így vált az eseményekből az október 28-i miniszterelnöki beszédben „nemzeti demokratikus mozgalom”. Azóta előkerült a pártvezetés és a szovjetek október 28-ai hajnali közös tanácskozásának meglehetősen kusza jegyzőkönyve, amely megvilágítja, hogy ez a definíció, noha a Nagy-irányzat győzelmét jelentette, még a Gerő-féle sztalinisták, a Kádár-fémjelezte „lapály” és a szovjetek asszisztenciájával született. Nagy Imre csak két nappal később, október 30-i rádióbeszédében szolt első ízben „a hazánkban mind szélesebben kibontakozó forradalomról”. A „forradalom” meghatározás mindmáig itthon és külföldön a legelterjedtebb jelölése az 1956-os magyar eseményeknek.

Ez nem jelenti azt, hogy már annak idején ne jelent volna meg ettől markánsan eltérő, netán szembenálló definíció. *Mindszenty József* esztergomi érsek-primás, aki október utolsó napjaiban nyerte vissza szabadságát, november 3-i rádióbeszédében tagadta a forradalom szót és „szabadságharcról” beszélt. 1956 radikális nemzeti tartalma már az alapköveteléseket megfogalmazó diákmozgalomban nyilvánvaló volt, még inkább azzá vált a szovjet csapatok fegyveres beavatkozása nyomán, s mindent háttérbe szorító kulcskérdéssé változott a belpolitikai követelések megvalósulása, október utolsó napjai után, amikor a nemzeti függetlenség megvalósulásán állt vagy bukott – a szó legszorosabb értelmében – az ország és népe sorsa.

November 4-e után a berendezkedő Kádár-rendszer egy darabig a lehetséges meghatározások közül az október 28-i „átmeneti” definícióhoz közelített, amely megengedte a történetek egy részének „ellenforradalmi” minősítését, de egyszersmind biztosított kiutakat a pozitív értékeléshez. A „lebegtetés” azonban nem érte el célját, a tömegtámogatás biztosítását, mert az ország (ismét) nem sokat törődött a definíciókkal, hanem a 4-i szovjet intervencióhoz való tevőleges hozzájárulás alapján ítélte meg Kádárékat. December elején az MSZMP hírhedt határozata lényegében a Gerő-féle október 23–28-i meghatározáshoz, az ellenforradalomhoz tért vissza.

A hetvenes években maga Kádár látta elérkezettnek az időt arra, hogy az immár – ilyen-olyan módokon – megszerzett támogatást tovább erősítse e továbbra is lappangó születési „rendellenesség” orvoslására. Természetesen ismét a jelzett lebegő meghatározáshoz, pontosabban annak egy szurnalisztikus kísérőeleméhez tért vissza. 60. születésnapján mondott beszédében „nemzeti tragédiáról” beszélt, mint olyan meghatározásról, amelyet „mindnyájan elfogadhatunk”. (Az október 26–28-i rádióadások és a párt-sajtó gyakran emlegette a „tragikus testvérharcot”, nem kis mértékben a nemzeti szabadságtörekvések döntő szerepét tagadva és elkendőzve.) Kádár szándékát a társadalom egy része bizonyára értékelte, de mivel az éber ideológusok nagyon jól látták e sarkkő elmozdításának veszélyét, az „ellenforradalom” meghatározás továbbra is érvényben maradt, sőt a nyolcvanas évekbeli nagy televíziós propaganda-show-k („Velünk élő történelem”) még el is mélyítették.

Nem véletlen, hogy az átmeneti meghatározás valamelyes továbbfejlesztéséhez jutott el 1989 elején az MSZMP vezetésével „demokratikus szocializmus”-elképzeléseket dédelgető *Pozsgay-féle* irányzat. A *Kádár-féle* mutatóványt (ellenforradalom + nemzeti tragédia) nem kívánta megismételni, a „népfelkelés” így halálos csapást mért az MSZMP legitimitására (pontosabban: belülről mutatott rá annak hiányára). Mivel azonban maga is egy átmeneti időszak terméke volt, nemigen gyökerezett meg a köztudatban, ahogyan a rendszerváltás folyamata margóra szorította az „ellenforradalom” definíciót, amely eltűnt a sülyesztőben a korszerűtlen marxista–leninista politikai szótár sok más fogalmával egyetemben.

Porondon tulajdonképpen két definíció, a forradalom és a szabadságharc maradt. Használatosak együtt (például az új parlament által elfogadott első, szimbolikus törvényben), de külön-külön, sőt egymással szemben is. Elsősorban a „szabadságharc” fogalmát magában szívesebben használó konzervatív politikusok hangsúlyozzák, hogy 1956 fő tartalma végső fokon az 1945 óta tartó orosz megszállás elleni felkelés volt. Ezzel természetesen nem állítanak valótlant, hisz valóban az tekinthető Október ama követelé-

sének, amelyben a legszélesebb és feltehetően a legtartósabb egyetértés volt a társadalomban. Másfelől azonban ez a meghatározás így mintegy „eltakarja” azokat a belpolitikai követeléseket, amelyekben októberben konszenzus volt, de amelyekben feltételezhető a későbbi polarizáció és, nem mellékesen, ma nem tűnnek éppen politikai szempontból aktuálisnak.

Ha elvonatkoztatunk az újra viruló aktuálpolitikai definícióváltástól – s miért ne tennénk –, akkor célszerű a két meghatározást külön-külön és együttesen két szempontból vizsgálni. A *Köznyelvi fogalomalkotás* 1956-ot jóval gyakrabban írja le forradalomként, mint szabadságharcként, ugyanakkor egyes, például középiskolások körében végzett felmérések tanúsága szerint meglehetősen nagy a fogalmi bizonytalanság, a meghatározástól való tartózkodás. A közgondolkodásban a „forradalom” szó meglehetősen parttalanná vált (a „tudományos-technikai”, a „biológiai” stb. forradalmak már nem jelentenek egyebet, mint lényeges változást), másfelől a szónak hosszú ideje fennáll valamifajta pozitív konnotációja. Ez történeti szempontból elsősorban 1848 és a márciusi fiatalok emlékéből (1918-éből jóval kevésbé) táplálkozott, elmélyítette az oktatás Petőfi-kultusza. A szimbolika, a külsőségek, az akciók azonossága 56-ban részben tudatosan nyúlt a nemzeti múlt e kitüntetett eseményéhez (amelyet a megdöntendő Rákosi-rendszer igyekezett háttérbe szorítani), elmélyítve az azonos fogalmi megjelölést. Ebben a folyamatban nagy szerepet játszottak 1956 hivatásos kommunikátorai, a szabaddá váló rádiók és újságírók is. Az október 28-i formula („széles nemzeti demokratikus mozgalom”) túlságosan „marxista”, „tudományos” meghatározásnak tetszett, s nem voltak a forradalomhoz hasonló mély gyökerei. A közvéleményformálók jelentős részének tudatában a marxista nyelvezet (amelyben a forradalom szónak szintén pozitív, világtörténelmi hajtóerőt jelentő asszociáció éltek) egy szerencsés pillanatban összekapcsolódhatott a nemzeti tradícióval. A forradalom szívós továbbéléséhez végül hozzájárult az '56 utáni hivatatlanság „ellenforradalom” dogmája: a szembenállást legtömörebben az egyszerű fogalmi ellentét fejezte ki.

A szabadságharc terminusának ugyancsak mély gyökerei voltak és vannak a közgondolkodásban. De amíg a forradalom nyitottabb és rugalmasabb, a szabadságharc ugyancsak 1848–49-es emlékek alapján sokkal zártabb és kötöttebb: a nemzeti függetlenségi célkitűzés mellé hosszabb időtartam, kormány, hadsereg, hadjáratok, sikerek, egyértelmű külső intervenció, hosszan tartó össznemzeti passzív ellenállás stb. társulnak. 1956 ennek a definíciónak sok tekintetben nem felelhetett meg.

Történet(tudomány)i szempontból 1956 kétségkívül szabadságharcnak, szabadságküzdelemnek is nevezhető, ahogyan erre fentebb utaltam: a társadalmi mozgások egyik alapvető tartalma a nemzeti függetlenségre való törekvés volt. Ugyanakkor legalább ennyire jogosultnak érzem a forradalom megjelölést is, mégpedig számos okból.

A történettudomány Európa-szerte forradalmaknak, politikai forradalmaknak nevezi az olyan eseményeket, amelyek során egy politikai rendszer hirtelen, egyszeri tömeges megmozdulás eredményeképpen összeomlik, s helyette új struktúra körvonalazódik. 1956-ban az előző egypárti rendszer alappillérei: a párt és a belső erőszakszervezet órák alatt megbénultak, a monolit centralizált vezérést plurális politikai alapon álló kormányzat, erős intézményes autonómia (regionális és szakmai önszerveződések csírái), széles bázis-demokratikus intézményháló (munkástanácsok, helyi forradalmi bizottságok) váltották fel.

'56 forradalma egy zsarnoki, totalitárius rendszerrel fordult szembe. Az elnyomás személyes és társadalmi formáival ellentétes mozgalmakat a nagy francia forradalom kezdeti szakaszának hármas célkitűzésével, a szabadság (emberi jogok), egyenlőség (polgári jogok), testvériség (társadalmi szolidaritás) követeléseivel jellemezhetjük, s az ezeket zászlóra tűző mozgalmakat forradalomnak nevezhetjük. Aligha kétséges, hogy 1956 – az akkori idők, az akkori gondolkodás szintjén – célul tűzte ki mindezeket.

A hosszabb és fokozatos fejlődési folyamatokkal (evolúció, a politikában: reformok) szemben a forradalmat új minőség megteremtésével szokták meghatározni. Ebben az értelemben 1956-ot forradalomként meghatározni első pillantásra jóval problematikusabb. Egyrészt e minőség megteremtésére igen kevés, történetileg a pillanatnyinál is kevesebb idő állt rendelkezésre. Másrészt az újra vonatkozó elképzelések (a forradalmi kö-

vetelések) bár markánsak, de ugyanakkor nem teljesen koherensek. Egyes elemekben, amint azt számos kortárs politikus észlelte *Bibó Istvántól* Nagy Imréig, akár ellentmondásosnak tűnhetnek. A „forradalom” egyszerre harcolt a többpártrendszerű demokráciáért és teremtett meg egy, az eredeti szovjetekre erősen emlékeztető közvetlen demokratikus tanácsrendszert. Egyszerre tűzte zászlójára a magántulajdon és vállalkozás szabadságát (elsősorban a mezőgazdaságban) és kísérletezett valódi társadalmi tulajdonnal. („Az üzem a munkásoké” – nyilvánította ki a budapesti munkástanácsok egyik első közös értekezlete még november 4. előtt.) Ezek a célok és tendenciák kellően általánosak ahhoz, hogy sok utólagos elemző a „harmadik út” megvalósításának törekvésével, mások egy „igazi szocialista forradalommal” azonosítsák 1956-ot. Eléggé jellemzőek viszont ahhoz is, hogy ma, amikor a társadalmi tulajdonlás és a közvetlen demokrácia rendkívüli módon időszerűtlen Kelet-Európában, sokan éppen ezért feledkezzenek meg szívesen 1956 eme gyanús, „forradalmi” vonásairól.

A vázolt kép talán világosabbá tehető, ha elvlasztjuk a rendkívüli („forradalmi”) helyzet ideiglenes vonásaiból adódó törekvéseket a hosszabb távú, a korban aktuális és élő mozgásoktól. A közvetlen demokrácia olyan széles körű megvalósítása, mint amelyet a hatalmi vákuumhelyzet (is) életre hívott 1956-ban, egy feltételezett konszolidációban bizonyára lehetetlenné vált volna. Az aktivisták visszatértek volna a munkapadhoz. A kollektív tulajdonlás határait a hatékonyság és áttekinthetőség szempontjai jelölték volna ki. E korrekciók figyelembevételére azonban figyelemreméltó módon közelíti az 1956-ban vágyott berendezkedést egy olyanhoz, amelynek 1945-ben bizonyos esélyei voltak. 1956 a tizenegy évvel korábban félbehagytni kényszerült, a kommunista hatalomátvétellel megszakított demokratikus és forradalmi átalakulás folytatását, újrakezdését tűzte ki célul, s ebben az értelemben bizvást forradalomnak nevezhető.

1945 – s ha ezt nem látjuk, 1956-ot sem érthetjük meg teljesen – nem pusztán nemzeti tragédiát jelentett. A német megszállást felváltó orosz uralmat kétségtelenül az ország túlnyomó többsége így élte meg. De legalább ennyire nyilvánvaló volt a többség számára, hogy a Horthy-rendszer, amely véres és kaotikus végre taszította az országot, folytathatatlan. Társadalmi, gazdasági, mentális anakronizmusai a legjobb gondolkodók előtt régóta ismeretesek voltak, a népi mozgalomtól a mérsékelt reformereken át a szociáldemokráciáig és a radikálisokig számos műhelyben érlelődtek a sokirányú reform gondolatjai. 1945 e hatalmas modernizációs kihívásra való válaszra egyszerre teremtett páratlanul kedvező lehetőséget a Horthy-rendszer teljes csődjével és összeomlásával, és halatlan kedvezőtlen feltételeket a háborús pusztulással, a szovjet birodalmi zónába kerüléssel.

Az 1945-ös modernizációs forradalom természetesen nem volt, nem lehetett azonos például a nyolcvanas évtized hasonló kihívásával. Nem az 1945-ös (s nem is az 1956-ös) magyar politikai irányzatok voltak *sokkal szociálisabbak* (ha tetszik: igen, „szocialistábbak”), hanem az egész európai környezet. Az állam szociális és gazdasági beavatkozása (a földreformtól egészen az államosításokig, az irányított és tervezett gazdaságig, a munkához való jog garantálásáig) előtt tág tér nyílt a nagy gazdasági válság és a háború óta világszerte. A politikai és gazdasági ügyekbe való közvetlen beleszólás, a társadalmi részvétel gondolata, az egalitárius tendenciák élő, egyszersmind új, minták és próbák tapasztalatait nélkülöző kérdésekként merültek fel.

1956-ban a magyar társadalom az évtizeddel korábban elsikkasztott, félbemaradt forradalmat akarta folytatni. Akkor nem sikerült az új minőség megteremtése, az a minőség nem járhatta útját a megvalósulás, megszilárdulás és módosulás felé. Ebben az értelemben 1956 véleményem szerint forradalomnak nevezhető. Szabadságharcnak pedig annyiban, hogy felkelt a forradalmi változások útját álló nagyhatalom jelenléte ellen. Ha politikai aktualitásoktól és közvetlen politikai „üzenetek” kereséséről mentesen a történelemben keressük a helyes meghatározást, bizvást használhatjuk mindkét fogalmat. Nem zárják, nem zárhatják ki egymást: a legszorosabban összefüggenek.